

ПОЗИТИВНІ АСПЕКТИ ІУДЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ СТАРОСТІ

Публікація розкриває образ «доброї» старості в іудейській традиції. Проаналізовані значення патріархів як носіїв сакральних знань, етичних правил відносин із батьками та людьми похилого віку, а також традиції опіки людей похилого віку як складової культового зобов'язання.

Ключові слова: старість, старіння, іудаїзм, геронтософія, філософія віку.

Постановка проблеми. Іудаїзм – одна з найдавніших національних релігій, в традиціях якої старість постає як один із найзначніших етапів людського життя, вартий поважливого ставлення та ретельного осмислення. Вивченням культурно-релігійної спадщини євреїв займалася величезна кількість дослідників, зокрема А. Вронель, П. Полонський, А. Штайнзальц, А. Кук, Е. Фромм, Г. Фішман, Е. Спейзер, М. Ідель, Г. Шолем тощо. Українська іудаїка, започаткована С. Бер шад ським, С. Дубновим, І. Оршанським, В. Нікітіним, А. Суботіним, наразі представлена роботами М. Басаурі, В. Єленського, В. Ліхачова, Ю. Смілянської, І. Турова, Л. Фінберга та інших дослідників. Аналізом образу старості в іудаїзмі займалися здебільшого зарубіжні учені, зокрема, Д. Седлі, який висунув ідею про цінність для західного старіючого суспільства традиційного іудейського образу старості [10], Дж. Флейшман, котрий розглядав старечий вік у контексті давньоєврейського права [9], М. Стемблер, тексти якого зосереджуються на проблемах старіння сучасних іудейських общин Ізраїлю та США [12], Д. Шенк, яка досліджувала ставлення до літніх жінок як частину образу матері [11].

Для вітчизняної гуманітарної науки є **актуальним** висвітлення створеної в іудаїзмі моделі старості, оскільки остання містить перевірені тисячоліттями конструктивні компоненти, здатні вплинути на сучасну геронтологічну ситуацію. Отже, **темою** даної публікації є розкриття специфіки іудейської моделі старості. **Мета** даної публікації – дослідити позитивні та негативні аспекти створеного в традиції іудаїзму образу старості. Відповідно до мети було поставлено декілька **завдань**: проаналізувати образ «доброї старості» в сакральних текстах іудаїзму; розкрити специфіку концепту «мудрості» в іудейській традиції; висвітлити ставлення до старійшин як духовного ресурсу спільноти; дослідити традицію опіки над старими як частину релігійного обов'язку.

Виклад матеріалу. Формування образу старості коріниться в тисячолітній історії єврейського народу. Традиційне для іудеїв сприйняття старості як квінтесенції мудрості виражене, насамперед, у розвиненому культі патріархів. Десять допотопних прародителів людства вшановуються як благочестиві праведники та носії сакральних знань. Згідно з Танахом, життя цих персонажів відзначалось недосяжним для їх нащадків довголіттям: Адам прожив 930 років, Шет (Сіф) – 912 р., Енош – 905 р., Кенан (Каїнан) – 910 р., Маалалель (Малелеїл) – 895 р., Сред (Яред) – 962 р., Лемех (Ламех) – 777 р., Ноах (Ной) – 950 р., Метушelah (Мафусаїл) – 969 р. [Берейшит, 5:3-32]. Жоден з патріархів не прожив більше тисячі років. Агадична традиція пояснює це тим, що вони розділили долю свого праотця Адама: він був приречений на смерть в день свого гріхопадіння, а в людському вимірі один божий день триває тисячу років [5, с. 424].

Довголітнє життя було й у праотців ізраїльського народу (Авраам прожив 175 років, Ісак – 180, Іаков – 147), проте, згідно з Торою, після Великого потопу життєвий цикл значно скоротився. Якщо до Ноя тривалість людського життя коливалася в межах від 900 до 950 років, то після нього Бог встановлює межу людського життя у 120 років: «І сказав Господь: Не вічно Духові Моему змагатися з людиною; бо вона чинить гріх за невіглаством своїм, і вона плоть; нехай буде днів її сто двадцять літ» [Берейшит, 6:3]. Звідти походить традиційне єврейське побажання життя до 120 років. Мойсей дожив до 120 років, його брат Аарон помер у віці 123 років. Таке скорочення тривалості людського життя, порівняно з бугтям допотопних праотців, пояснюється поступовим

зниженням божественної природи людини після гріхопадіння прародителів, переходом від райського безсмертя до важкого земного животіння.

Згідно з Танахом, у процесі деградації від часів допотопних патріархів значно знизився й дітородний вік людини. Якщо Ной зачав Сіма у віці 502 роки, то народження сина у 99-річного Авраама та 90-річної Сарі постає чудесним наслідком божественного втручання [Берейшит, 18:12]. Таким чином, виникає нове сприйняття довголіття як знесиленої старості, що супроводжується втратою репродуктивних та вітальних можливостей. В допотопні часи люди помирали лише тоді, коли скінчався термін їхнього буття. 147-річний Яков був першим, хто отримав від Бога хворобу як передвісницю смерті [Берейшит, 48:1-10].

Відтоді старість з її хворобами та дряхлістю постає як період підготовки до смерті в усіх аспектах – від побутового та майнового до емоційно-духовного. Згідно з Талмудом [Авот 5:22], кожен період життя людини має свій сенс, який, зрештою, на схилі літ зводиться до поступового переходу до небесного світу: «...у п'ять років [потрібно починати вивчення] Письмової Тори, в десять – Мішни, в тринадцять – заповідей, у п'ятнадцять – [слід переходити до вивчення] Гемари, у вісімнадцять – одружуватись, у двадцять – ставати добу вачем, у тридцять – [приходить] сила, в сорок – зрілість розуму, в п'ятдесят – [людина здобуває право] давати поради, в шістдесят – [приходить] мудрість, у сімдесят – волосся стає білим, у вісімдесят – [приходить] духовна міць, у дев'яносто – [людина] гнеться [під гнітом років], у сто років – вона схожа на мерця, [душа якого] звільнилася від кайданів цього світу та покинула його» [1, с. 94].

В час приходу Месії, коли світ має стати досконалим, люди також будуть старіти: «Знову старці і стариці будуть сидіти на вулицях Єрусалиму, кожне з ціпком у руці, від багатьох днів» [Зехар'ї, 8:4]. Проте якість життя в старості радикально зміниться: старійшини будуть допомагати воскрешати мертвих, маючи добре здоров'я та велику силу праведності: «Там уже не буде більше малолітнього і старця, котрий не сягнув би повноти днів своїх; бо столітній буде помирати юнаком, а столітній грішник буде проклятий» [Іешайя, 65:20].

«Добра старість» у сакральних текстах іудаїзму. Проте можливість завершувати життя в повноті духовних сил, як у допотопні часи та часи явлення Месії, є в кожного віруючого, – адже праведників Господь нагороджує не лише довголіттям, а й «доброю старістю». Це поняття, зокрема, зустрічається в Торі у книзі Берейшит, в епізоді отримання Авраамом пророцтва: «А ти відійдеш до батьків своїх у мирі, і будеш похований у старості добрій» [Берейшит, 24:1]. «Добра старість» постає тут як верхівка духовного розвитку, час, коли праведник здатен отримати Боже благословення так само, як патріарх Авраам, якому саме на схилі літ була дарована найвища повнота буття: «Авраам був уже старий і в літах похилих. Господь благословив Авраама у всьому» [Берейшит, 24:1]. Авраам гідно виконав свою місію та спочив у глибокій старості: «Днів життя Авраамових, котрі він прожив, було сто сімдесят п'ять літ. І віддав духа Авраам, і помер у старості добрій, похилий і насичений життям...» [Берейшит, 25:7-8].

Тривале життя та добра старість трактуються як Боже благословення, нагорода для праведника за виконання заповідей. П'ятикнижжя Мойсея згадує довголіття кілька разів, і кожного разу це поняття вживається в контексті високих моральних якостей людини. Це підкреслено в епізоді отримання Мойсеєм синайських заповідей: «Шануй батька твого і матір твою, щоб тривали були дні твої на землі» [Шмот, 20:12]. Думка про те, що довголіття є нагородою за слідування закону, рефреном звучить в останнім зверненні Мойсея до свого народу в книзі Дебарім: «...щоб довго тобі жити, і щоб добре тобі було на тій землі, котру Господь, Бог твій, дає тобі» [Дебарім, 5:16]. «Щоб ти боявся Господа, Бога твого, і всі настанови Його і заповіді Його, котрі заповідаю тобі, пильнував ти, і сини твої, і сини синів твоїх упродовж усіх днів життя твого, щоб довгими були дні твої» [Дебарім, 6:2]. Вавилонський Талмуд також містить перерахування гідних вчинків, які сприяють досягненню довголіття [Мегілла, 27b].

Довголіття доброї старості надається мудрим особам, знавцям Тори: «Блаженна людина, котра надбала мудрість, і людина, котра надбала розум... Тривалість днів у правій руці її; а в лівій у неї багатство і слава» [Мішлей, 3:13,16]. «Початок мудрості – страх Господній; і

пізнання Святого – розум; Тому що через мене *примножаться дні твої, і долучиться тобі літ життя*» [Мішлей, 9:11].

Якщо ідеальному праведнику дарується сповнене сил довголіття, то для інших людей старість стає періодом переорієнтації з тілесного та соціального на внутрішньо-особистісне. Тора оцінює старість як час, сприятливий для зосередження на духовному житті, коли людину внаслідок знесилення та одряхління не приваблюють мирські втіхи. Шмуель (II книга Царів) оповідає про Барзіллая, багатого товариша царя Давида. На запрошення Давида долучитися до царського двору Барзіллая не погодився, мотивуючи відмову похилим віком: «Мені зараз вісімдесят літ... Нащо ж служникові твоєму бути тягарем для свого володаря царя?» [Шмуель А, 19:33, 38]. Надсилаючи до царського двору свого сина, Барзіллая обирає праведний шлях старості – спокійне життя, «аби померти в своєму місті, біля гроба батька і матері» [Шмуель А, 19:37].

Фізичне знесилення через старіння спіткає навіть наймогутніших та найбагатших. В III книзі Царів йдеться про старість царя Давида: «Коли цар Давид постарів, увійшовши у похилі літа, то вкривали його одежами, але не міг він зігрітися» [Мелахім А, 1:1]. Останні роки Давида, як і решта його життя, стали релігійним ідеалом: великий мудрець та правитель царював 40 років, помер у 70-річному віці «у поважній, добрій старості, насичений життям, багатством і славою» [Діврей а-Ямім А, 29:28].

Проте довголіття не є цінним як таке, тривале життя – це велике благословення, поки людина має ясний розум і непогане тілесне здоров'я. «Добрій старості» протистоїть тотальне духовно-фізичне одряхління людини, коли плотське знесилення не компенсується праведністю та мудрістю. Довгі роки як неповноцінне існування, коли людина на бачить та не чує божественного, є пустим животінням. В книзі «Коелет» («Екклезіаст») висловлене скептичне ставлення до такої старості. Безплідна старість постає тут страшним тягарем – марно жити багато років, коли не втішаєшся «добрим»: «Якби людина народила сто дітей і прожила багато літ, і ще примножилися дні життя її, але душа її не тішилася б добром і не було б їй навіть похорону, то я сказав би: викидень щасливіший від неї, тому що він недаремно прийшов і відійшов у п'ятому, і ймення його покрите мороком» [Коелет, 6:3-5]. Цей текст закликає готуватися до старості заздалегідь: «І пам'ятай Творця твого за днів юності твоєї; доки не надбігли важкі дні і не прийшли роки, про котрих ти будеш казати: Немає мені вдоволення в них!», 12:1]. Старість описана тут вкрай песимістично, як час, сповнений фізичних та психічних негараздів: «Того дня, коли затремтять охоронці оселі, і зігнуться мужі сили... І верховини будуть їм страшні, і на дорозі жахи... Бо *відходить людина до вічної оселі своєї*... І повернеться порох у землю, чим він і був, а дух повернеться до Бога, Котрий дав його» [Коелет, 12:3-7]. Така сумна картина, що зображає складні нюанси старіння, різко контрастує з опоетизованим зображенням старості як «вінця днів» та блага.

Проте фізичний занепад старості має зворотнє значення. Саме на схилі років, коли відступає плотське життя, для людини є важливою віра та впевненість у наявності діалогу з трансцендентним світом. Відома «Пісня на день суботній» з Псалмів Давида «Теїлім» – це молитва про посилення зв'язку з Богом у фіналі життя: «Не відкинь мене в часі похилих літ, коли виснажить сила моя, не залиши мене, Боже! Ти навчав мене від юності моєї, і донині я звіщаю дивні діяння Твої. Тепер, коли я в похилих літах і в сивині, не залишай мене, Боже, аж доки не сповіщу сили Твої покоління цьому і всім прийдешнім могутність Твою» [Теїлім, 70, 9, 17-18]. Той, хто довіриться Господу, побачить фінал свого життя як урочисту подію, що стане підготовкою до останнього дня: «І до старості вашої Я той самий буду і до сивини вашої Я так само носитиму вас; Я утворив і буду носити, підтримувати і охороняти вас» [Иешайї, 46:4].

Таким чином, «добра старість» є ознакою повноцінно прожитого життя, в результаті якого людина досягла певного духовного рівня: «Нехай говорять дні, і багатоліття навчає мудрості» [Йова, 32:7]. Оскільки таке розуміння старості є нормою релігійного життя іудея, талмудична трактовка «доброї старості» екстраполюється на загальне сприйняття останнього періоду життя людини. Життєва мудрість та прозріння вважаються головними

характеристиками старості, саме вони роблять цей вік таким цінним: «У старцях мудрість, і в довголітніх розум» [Йова, 12:12].

Ще один компонент «доброї старості» передбачає нерозривний зв'язок старіючої особи із родиною та всією іудейською громадою. Прожити добре життя можна лише без відриву від власного духовного коріння, від рідної землі, яку Бог дарував своєму народові. Інтерпретація довголіття як повноцінного життя на батьківщині виходить з наступних текстів Танаху: «І щоб ви довго жили на тій землі, котру присягався Господь батькам вашим дати їм, і нащадкам їхнім, на землі, в котрій тече молоко і мед» [Деварім, 11:9]. Важливою характеристикою повноцінної старості є наявність нащадків, продовжувачів роду. Герої Танаха спочивають у глибокій старості в оточенні дітей. Так, Гедеон завершив своє епічне життя, вшанований величезною родиною, маючи понад 70 синів [5, с. 143]. Самотня старість, відсутність дітей донині вважається в іудеїв великим нещастям.

Старійшини як духовний ресурс спільноти. Маючи неабиякий досвід, старійшини в іудейській традиції виконували важливу функцію трансмісії знань. Вважалось, що виховальна діяльність літніх людей спрямована на майбутнє, створюючи ланцюг, що буде продовжений за межами їх покоління. Згідно з Вавилонським Талмудом, вчити свою дитину Торі означає вчити своїх онуків та правнуків [Кіддушина, 30а]. З іншого боку, за кожним знавцем Тори стоять покоління його учителів, які передавали знання, даровані Богом в попередні часи. Таким чином, старі люди уособлювали живий зв'язок і з попередніми поколіннями, і з патріархами, і з тими подіями, що мали місце в минулому.

В іудаїзмі йдеться про певну деградацію людства, «занепад поколінь». Кожне попереднє покоління розцінюється як таке, що на крок ближче до явлення Бога на горі Синай. Талмуд містить такий текст: «Якщо колишні покоління як ангели, то ми як люди. Але якщо попередні покоління як люди, то ми як осли або навіть гірші за них» [Шаббат, 112b]. В іншому місці йдеться про зниження здібностей до засвоєння божественних знань: «Серця (уми) більш ранніх поколінь були схожі на відкриті великі зали, а наші – подібні вушку голки» [Ейрувін, 53а]. Старійшини постають головною ланкою в ланцюзі часу, що розпочався тоді, коли люди були ближче до Бога та закону. Вони слугують прикладом та джерелом мудрості для молоді. В цьому сенсі люди похилого віку, які прожили своє життя праведно, за своєю природою більш цінні, ніж молоді люди.

Здобутий за життя досвід та знання Закону надає літнім людям сакральне право здійснювати земний суд. Суботня молитва «Анім Земірот» говорить про це так: «Старість на день суду та молодість на день війни». З одного боку, старійшини несуть певну відповідальність за гріхи громади, з іншого – вони уповноважені судити за проступки: «Господь приходить на суд із старшинами народу Свого і з князями його» [Йешайя, 3:14]. В певні періоди існування Іудейського царства рада старійшин функціонувала як вища судова інстанція. Вірогідно, інститут герусії дав поштовх для виникнення Синедріону, який був верховним органом політичної, релігійної та юридичної влади в Іудеї за доби еллінізму. Проте варто зазначити, що дуже старих осіб усували від членства в Синедріоні. Вважалось, що дряхлим старцям не буде вистачати поблажливості [8, с. 98]. Обмеження соціально-ритуальної активності на схилі літ декларується і в Танаху. Зокрема, йдеться про те, що левіти можуть служити в skinі лише до досягнення 50-річчя [Бемідбар, 8:25-26]. Очевидно, це пов'язано не лише зі старечим знесиленням організму, яке не дозволяє успішно виконувати свої обов'язки: на певному етапі людині варто зосереджуватися на внутрішніх процесах, уникаючи марноти мирського світу.

Важливо зауважити, що авторитет віку в іудаїзмі не абсолютизується. Мудрість (*хохма*), яка передбачає цілий моральний комплекс (знання, кмітливність, благочестя) шанується більше, ніж вік як такий [6, с. 121]. Велич людини не в самому похилому віці, не в статусі старця, а в масштабі накопичених за життя духовних знань. Старість цінується за мудрість та знання Тори, проте думка старого не обов'язково має переважити думку молоді людини. Видатного ученого треба шанувати, як старця, навіть якщо він ще не дожив до літнього віку. Про це йдеться в книзі «Коелет»: «Краще вбогий, але розумний юнак, аніж старий, але нерозумний цар, котрий порад

не приймає» [Коелет, 4:15]. Така вікова відносність пов'язана з відсутністю в іудаїзмі ідеї суспільної ієрархії. Оскільки всі люди походять від одного родоначальника, неприпустимо розділяти людство на касти, класи, звання, стани – всі мають бути рівні перед Законом [1, с. 192]. Показово, що в іудаїзмі, на відміну від інших релігій, немає ієрархії духовних санів: іудеї ставляться до своїх священнослужителів як до знавців єврейського закону та філософії, які є лише помічниками на духовному шляху віруючого.

Попри всю вікову відносність з точки зору пріоритету мудрості, іудаїзм не відкидає значення життєвого досвіду та фактора часу, необхідного для набуття сакральних знань. На відміну від інших традицій, іудеї вважають, що неможливо раптово змінитися через каяття (тшуву) чи прозріння, отримати духовне просвітлення як благословення чи нагороду. До знань Закону обов'язково потрібно додавати життєвий досвід, який є великою цінністю. Рабин Йо-сей бар Єгуда писав: «На кого схожий той, хто вчиться у молодих? На того, хто їсть нестиглий виноград та п'є молоде вино. А на кого схожий той, хто вчиться у старих? На того, хто їсть стиглий виноград та п'є витримане вино» [Авот, 4:20].

Талмуд оповідає про рабина Елазара бен Азарію, якого у 18 років хотіли призначити головою Сінедріону завдяки його гідності: він був дуже мудрим, багатим та родовитим. Дружина рабі Елазара заперечувала проти прийняття цієї посади, мотивуючи відсутністю у чоловіка сивини. Тоді сталося диво – у рабі Елазара виросло сиве волосся, він став виглядати як 70-річний старий [Брахот, 27б-28а]. Така історія трактується як диво, одиничний та нехарактерний випадок: набути з віком мудрість неможливо отримати іншим способом.

Окрім того, в іудаїзмі вважається, що для отримання особливих божественних знань необхідна духовна зрілість. Наприклад, вивчати Кабалу було дозволено лише здоровим одруженим чоловікам за 40 років, добре знайомим з Торою та Талмудом [8, с. 160]. Аналогічної точки зору дотримувався відомий мислитель XII ст. Маймонід, який зазначав, що коли людина ще відчуває природний неспокій молодості, її не треба долучати до сакральних таємниць [4, с. 82-83].

На шляху пізнання Закону важливим є й досвід учительства. Навіть дуже талановита та старанна молода людина, що досягла великих успіхів у навчанні, лише через декілька років може досягти справжньої мудрості, яка приходить у спілкуванні з учнями – тоді, коли знавець іудейської теології, викладаючи її, виходить на новий рівень розуміння божественної істини.

Підкреслюючи значення життєвого досвіду в процесі набуття мудрості, іудаїзм не відкидає закони вікової психології. Саме молоді роки вважаються сприятливими для початку інтенсивного навчання: «Напучуй юнака на початку шляху його: він не ухилиться від нього аж до старості» [Мішлей, 22:6]. В молодості найбільш важливими у навчанні є наполегливість та старанність, оскільки юнака оточує багато плотських спокус. З іншого боку, в молоді роки значно легше змінити себе, в той час як на схилі життя люди важко сприймають будь-які зміни [Мішна, Авот, п. 14]. Еліша бен Авуя говорив: «На що схожий той, хто вчиться з дитинства? На новий пергамент, на якому щось написано чорнилами. На що схожий той, хто вчиться в старості? На затертий пергамент, на якому щось написано чорнилами» [Мішна Авот, гл. 4, п. 20]. На схилі років учитися важко – слабшає пам'ять, знижуються інтелектуальні здібності, заважає загальне знесилення організму. Однак до останнього дня життя віруюча людина зобов'язана продовжувати своє навчання та розвиток: «...якщо людина вивчала Тору в юності, вона повинна також вивчити її в старості» [ВТ, Євамот, 62б].

В іудейській традиції культивується шанобливе ставлення до старих та старших, що є відображенням Божественного закону: «Перед лицем сивого підводься, і шануй лице старця, і бійся Бога твого» [Ваїкра, 19:32]. В книгах пророків неповага до старих наприкінці часів символізує святотатство та повний соціальний розлад, є актом господнього покарання: «І в народі один буде пригнічуватися іншим, і кожний ближнім своїм; юнак буде зарозуміло величатися над старцем, і простий смерд над вельможею» [Ісашай, 3:5]. Нещадність до старих згідно з Торою є вираженням граничної жорстокості ворогів, ознакою їх низького культурного розвитку. Про це нагадує пророк Мойсей, даючи останні настанови своєму народові: «Народ зухвалий, котрий не шанує старого і не помилує юного» [Деварім, 28:50].

Тора засуджує й вавилонян за приниження літніх людей, «накладання на старця вельми тяжкого ярма» [Ісшайі, 47:6]. Вкрай негативно оцінюється й злочин амалекетян, які напали на іудейський ар'єргард, де перебували діти та старі [Деварім, 25:18].

Оскільки ставлення до старших вважається загальною проекцією стосунків із Богом, ідея признання авторитету батьків та вчителів посідає в етиці іудаїзму дуже важливе місце. Вона виражається в понятті *кібуд*, що в буквальному сенсі означає повагу до батьків, учителів та старших. П'ята заповідь декалогу говорить про вдячність батькам за подароване життя та піклування: «Шануй батька твого і матір твою...» [Шмот, 20:12]. Емоції, пов'язані з цим аспектом життя віруючого, виражені в понятті *мора* (благоговіння): «Бійтеся кожний матері своєї і батька свого, і суботи Мої зберігайте. Я Господь, Бог ваш» [Ваікра, 19:3]. Ця настанова трактується як боязнь вразити батьків, втратити їхню любов, що означає також певні поведінкові правила: не займати місця батьків, не називати їх по імені, не суперечити, не приймати за них рішення.

Вшанування батьків пов'язане також з іудаїстською трактовкою таємниці народження людини, згідно з якою участь у зачатті беруть троє: батько та мати дають дитині тіло, а Всевишній – душу [3, с. 1]. Повага до батьків обумовлюється почуттям залежності від вищих сил: так само, як людина постійно перебуває під наглядом Бога, вона залежить від батьків. Той, хто конфліктує з батьками, не розділяє та засуджує їх погляди, порушує *міцву* (заповідь). Згідно з нормами Галахи, якщо хтось піднімав руку на батька або суперечив йому, негідник заслуговував на смертну кару через побиття камінням [Деварім, 21:18-21]. Вважалось, що слід поважати навіть тих батьків, що не дотримуються іудейських традицій. Маймонід у «Мішне Тори» писав, що потрібно вшановувати навіть батька-лиходія. Проте, якщо родитель повелів своїй дитині порушити заповіді Тори, цю настанову потрібно ігнорувати [Мішне Тора, 6.13-14]. Вшановувати батьків потрібно й після їхньої смерті: заборонено проклинати та нечемно згадувати померлих родителів. Натомість поминальна молитва про пращурів є освяченням імені Божого, проявом поваги до душ патріархів. Авторитет батьків є майже абсолютним, єдиним виключенням є пріоритет знавців Тори. Віруючий має право шанувати вчителя більше, ніж отця та матір: останні народили людину, проте саме вчитель допомагає дійти до істини.

Окремо оговорюються правила стосунків з літніми особами, які не є родичами. Талмуд містить настанову, що поважати потрібно всіх старих: знавців Тори і тих, хто її не знає, євреїв і неєвреїв, – адже останні все одно є носіями безцінного життєвого досвіду [Кіддушина, 32b]. Та навіть, якщо сенільні старці втрачають здоровий глузд, до них треба ставитися з турботою: «Бережи (поважай) старого, який забув свої знання не зі своєї вини» [ВТ Берехот, 8b].

За виконання принципу *кібуд* на праведника чекають три нагороди: довголіття, воскресіння з мертвих та хороші діти. Таким чином, добре піклуючись про батьків та поважаючи старших, людина сподівається на аналогічне благо, – на те, що її власні діти допоможуть пережити тяготи старості.

Опікування старими як частина релігійного обов'язку іудеїв. Старі – об'єкт особливої турботи іудейської спільноти, піклування про батьків та старих є запорукою духовного здоров'я віруючих. Така установка є непорушною основою віровчення, базовою ідеєю, викладеною в одній із десяти синайських заповідей: «Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі» [Шмот, 20:12]. Догляд за літніми батьками виводиться в ранг релігійного обов'язку, входить до переліку добрих справ, що особливо підносять дух людини. Ідеальним вважається родинний догляд за літніми батьками, коли старенькі доживають у своєму будинку навіть за скрутних обставин. Якщо літня особа не має родичів, які здатні її утримувати, турбуватися про неї повинна община.

Протягом тисячолітньої історії іудаїзму піклування про старих набуло певної нормативності. Воно входить у звід правил, що врегульовують обов'язкову для кожного віруючого благодійність – *цдаку* (в перекладі з івриту це означає «справедливість», «чесність»). Цей припис неодноразово зустрічається в духовній літературі іудеїв, зокрема, Тора наказує надавати допомогу іншому єврею: «Розкривай руку свою для брата свого»

[Дварім, 15:11]. Цдака розцінюється як посередництво між Богом і нужденними людьми, засіб згуртування єврейської громади. Згідно з іудейською традицією допомога має бути анонімною, безкорисливою, регулярною тощо. Одним з обов'язкових напрямків були пожертвування для старих, яким збирали їжу, одяг, ліки тощо. Цим займалися уповноважені громадою волонтери [2, с. 182, 233]. Єврейські громади створили організовану систему догляду за самотніми старими. В 1749 році сефарди Амстердаму відкрили перший в Європі будинок престарілих для чоловіків; будинок для старих жінок був заснований у цьому місті в 1834 р. В Україні за часів Російської імперії від початку XIX ст. єврейські громади також відкривали та опікувалися будинками старих [7, с. 83]. Матеріальна допомога бейт-авот (будинкам престарілих) й донині є частиною релігійного обов'язку кожного іудея.

Іудаїзм вбачає завданням родичів та близьких зробити життя стареньких найбільш повноцінним. Коли через ослаблення сил і зростаючу соціальну ізоляцію літня людина відчуває себе самотньою, це розцінюється як передчасна смерть, у якій винне оточення. З іншого боку, той, хто потребує піклування по старості, за станом здоров'я або з-за непрацездатності, але не бажає прийняти допомогу, сам винен у власних бідах, оскільки впадає в гріх гордині. Між старими, їх родичами та членами спільноти створюються гармонійні стосунки: діди за потреби смиренно приймають допомогу оточення, проте якщо літня особа прагне до самообслуговування та корисної роботи, вона має на це право.

Іудаїзм вчить, що люди похилого віку повинні жити так, щоб не спричиняти надмірного клопоту для оточуючих. Кожна літня людина, якщо вона здатна працювати, не повинна зайве обтяжувати родичів та близьких. Така настанова пов'язана з культом праці, що є одним із важливих принципів іудейської етики. Навіть поважні старці повинні власноруч виконувати те, що їм під силу, замість того, щоб просити допомоги. Якщо правильно ставитися до планування роботи, можна і треба бути продуктивним у будь-якому віці [1, с. 192-193]. В питанні самообслуговування старих не останню роль грають традиції гендерного розподілу праці. З цього приводу Талмуд зауважує, що, на відміну від чоловіків, жінки легше переживають тяготи старіння, оскільки вони довше в змозі виконувати свої хатні обов'язки: «Старий в домі є тягарем, натомість стара в домі є скарбом» [BT, Арахін, 196].

Позитивно оцінюються продовження посиленої професійної діяльності старих, а також робота на благо майбутніх поколінь. В агадичній літературі та в Талмуді оспівуються приклади відданої праці старців, плодами якої вони не встигнуть скористатися: літній чоловік, який саджає дерева, робить це для своїх нащадків [BT, Та'аніт, 23a]. В ортодоксальному іудаїзмі відсутня ідея пенсійного відпочинку як у фізичному, так і в духовному сенсі. Наскрізною настановою багатьох канонічних текстів цього віровчення є думка про те, що життя старої особи побудоване на фундаменті досягнень молодого та зрілого віку, воно є закономірним результатом того шляху, який людина обрала для себе. Чим більше людина думає про свою смертну природу, чим ретельніше вона духовно збагачується протягом молодих та зрілих років, тим більш гідною буде її старість, тим завзятіше вона буде продовжувати своє самовдосконалення до кінця днів. Зосередження на тілесному, прив'язка до плотських задовольень призводить до страху старіння, що може заблокувати діалог людини та Бога. Проте той, хто замолоду вшановує мудрість, здатен гідно оцінити старість.

Старість мудреця може бути не лише гідною, а й красивою. Ортодоксальне вчення виводить категорію старості на рівень високого естетизму: «Вінець слави – сивина, котра перебуває на шляху правди» [Мішлей, 16:31]. Оскільки світ Творця є досконалим, прекрасним вважається й дотримання сакральних нормативів. Ця ідея обумовлює специфічну естетизацію праведної старості: «Слава юнаків – сила їхня, а окраса старих людей – сивина» [Мішлей, 20:29]. Категорія краси тут осмислюється через сполучення зовнішнього та внутрішнього, саме мудрість та духовна наповненість здатні прикрасити старе зношене тіло. При цьому зовнішнє не протиставляється внутрішньому: створена за божою подобою людина повинна прагнути фізичної досконалості, берегти своє здоров'я та дотримуватися ритуальної чистоти [1, с. 192]. Тіло є таким самим дарунком Господа, як і решта земних благ, тому його потрібно використовувати як інструмент повернення до

першовитоків. Християнська ідея про те, що через постування та умертвіння плоті можна зміцнити дух, взагалі відсутня в іудаїзмі. Його адепти заперечують вегетаріанство, цілібат, відлюдництво та монастирі, хоча правила їхнього життя передбачають певну обмеженість тілесного. У визначені дні іудеї не вживають певних напоїв та наїдків, не вступають в інтимні стосунки, не носять оговорені види одягу та взуття, не користуються косметикою, не взаємодіють із механізмами тощо. Всі ці заходи мають дисциплінувати віруючого, а не принизити його плоть, – адже іудейська етика тяжіє до помірності, на противагу християнському аскетизму [2, с. 178]. На схилі літ ситуація змінюється: оскільки фізичні сили слабшають, на перший план висувається духовне життя. Сакральні знання та невтомне прямування духовним шляхом роблять старіючу людину прекрасною.

Висновки. Іудейська традиція демонструє унікальне осмислення старості, яке значно відрізняється від її сучасного секулярного образу. Хоча старіння у його фізичному вимірі визнається як важкий, обтяжуючий плотське існування індивіда період, старечій вік має особливий сенс та можливості. Позитивне ставлення до останнього періоду життя людини виражене в концепції «доброї старості», що є закономірним результатом самовдосконалення віруючого. Для людини праведної фінал її земного існування не означає період духовного та фізичного занепаду, саме на схилі літ вона може досягти верхівки розвитку, стати етичним та естетичним ідеалом для молоді. Іудаїзм пропагує активно-адаптивну поведінку в старечому віці, виражену в ідеї постійного навчання та посиленої роботи на користь громади до останнього дня. Етичні принципи, що регламентують ставлення до батьків та старших в іудаїзмі, мають сакральний характер. Вшанування батьків та старших є гарантом збереження віровчення, а піклування про недієздатних старих виведене на рівень високого релігійного обов'язку.

Отже, багатівікова іудейська традиція має величезний потенціал для вирішення сучасних геронтософських проблем. Іудаїзм створює образ мудрої, доброї та щасливої старості, підкреслюючи її позитивні моменти. Висока гуманістичність іудейської моделі старості обумовлює необхідність подальших досліджень у цьому напрямку.

Література

1. Вихнович В. Л. Иудаизм / В. Л. Вихнович. – СПб: «Питер», 2006. – 224 с. – («Религии мира»).
2. Джонсон П. Популярная история евреев / Пол Джонсон: [пер. с англ. И. Л. Зотов]. – М.: Вече, 2000. – 672 с.
3. Кипервассер Р. «Три соучастника в человеке»: метаморфоза одной талмудической идеи // ЛеХаим – 2010. – № 3. – режим доступа: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/215/kipervasser.htm>
4. Маймонид М. (Рамбам) Путеводитель растерянных // Перевод и комментарии М.А. Шнейдера. – Москва-Иерусалим: Гешарим-Маханаим, 2010. – 590 с. – (Изыскания в еврейской мистике и философии).
5. Мифологический словарь / Гл. ред. Мелетинский Е.М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
6. Мочалова В. Иудеи и христиане в Восточной Европе: отношение к чужой мудрости / Мудрость – праведность – святость в славянской и еврейской культурной традиции: [Сб. статей]. – Вып. 33. – М.: Сэфер, 2011. – С. 121.
7. Нариси з історії та культури євреїв України / Ред. Л. Фінберг, В. Любченко. – К.: Дух і Літера, 2009. – 440 с.
8. Телушкин И. Еврейский мир: Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / И. Телушкин: [пер. Н. Иванов, В. Владимиров]. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1995. – 576 с.
9. Fleishman J. The age of legal maturity in biblical law. Journal of the Ancient Near Eastern Society. №21 (1992). – P. 35-48.
10. Sedley D. Jewish Perspectives on Ageing Enrichment, Tag Institute. Jewish Social Values. February 2012. – 20 p.
11. Shenk D. Honor Thy Mother: Aging Women in the Jewish Tradition / Aging and the Religious Dimension // L. Eugene Thomas, Susan A. Eisenhandler. ABC-CLIO, 1994. p. 115-130.
12. Stambler M. Jewish Ethnicity and Aging. Journal of Jewish Communal Service. Summer 1974. p. 336-342.

Literatura

1. Vikhnovich V. L. Iudaizm [Judaism]. St. Petersburg, Piter Publ., 2006. – 224 p.
2. Johnson P. Populyarnaya istoriya evreev [Popular History of the Jews]. – Moscow, Veche Publ., 2000. – 672 p.
3. Kipervasser R. «Tri souchastnika v cheloveke»: metamorfoza odnoy talmudicheskoy idei [Three partners in man: the metamorphosis of a Talmudic ideas] // Lekhaim. – 2010. – № 3. URL: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/215/kipervasser.htm>
4. Maymonides M. Putevoditel rasteryannykh [The Guide for the Perplexed]. – Moscow-Jerusalem, Gesharim-Makhanaim publ., 2010. – 590 p.

5. Mifologicheskiy slovar [Mythological dictionary]. Edit. Y. Meletinskiy. – Moscow, Sovetskaya entsiklopediya Publ., 1990. – 672 p.
6. Mochalova V. Iudei i khristiane v Vostochnoy Yevrope: otnoshenie k chuzhoy mudrosti [Jews and Christians in Eastern Europe: an attitude towards strange wisdom]. Mudrost – pravednost – svyatost v slavyanskoy i evreyskoy kulturnoy traditsii – Wisdom – righteousness – holiness in Slavic and Jewish cultural tradition. vol. 33. Moscow, Sefer Publ., 2011. – P. 121.
7. Narysy z istoriyi ta kul'tury yevreyiv Ukrayiny [Essays on history and culture of Ukrainian Jews]. Edit. L. Finberh, V. Lyubchenko. – Kyiv, Dukh i Litera Publ., 2009. – 440 p.
8. Telushkin I. Yevreyskiy mir: Vazhneyshie znaniya o evreyskom narode, ego istorii i religii [Jewish world: The most important knowledge about the Jewish people, its history and religion]. – Moscow-Jerusalem, Gesharim publ., 1995. – 576 p.
9. Fleishman J. The age of legal maturity in biblical law. Journal of the Ancient Near Eastern Society. №21 (1992). – P. 35-48.
10. Sedley D. Jewish Perspectives on Ageing Enrichment, Tag Institute. Jewish Social Values. February 2012. – 20 p.
11. Shenk D. Honor Thy Mother: Aging Women in the Jewish Tradition. Aging and the Religious Dimension. Edit. L. Eugene Thomas, Susan A. Eisenhandler. ABC-CLIO, 1994. – P. 115-130.
12. Stambler M. Jewish Ethnicity and Aging. Journal of Jewish Communal Service. Summer 1974. – P. 336-342.

Angelina Angelova

Positive aspects of the jewish model of aging

This publication explores the icon of a «good» old age in Jewish tradition. The purpose of the article is to highlight the concept of spiritual eldering in Judaism. The research methodology is based on using the phenomenological approach, comparative historical and structural methods that allow to examine objectively the nature of the doctrine of «good» old age in Jewish culture. The value of the patriarchs as the transmitters of the sacred knowledge, ethical rules related to the parents and the elders are analyzed in the article. Besides, it envisages traditions of guardianship of the old people as the components of the worshipping duty. Ethical principles governing the attitude toward parents and elders in Judaism, have a sacred character. Honoring parents and elders is a guarantee of the preservation of doctrine and care for disabled older deduced the level of high religious duty.

As a result it was concluded that the gerontosopfy heritage of Judaism requires further studying. Promoting the concept of Jewish «good» old age will help to improve difficult gerontological situation of today's world, to go beyond negative stereotypes of perception of old age and aging in general.

Keywords: old age, aging, Judaism, gerontosopfy, age philosophy.

Надійшла до редакції 22.09.2016 р.